

Krzysztof Wańkowski

*Tajne Nauczanie w Żyrardowie
w okresie okupacji niemieckiej 1939-1945*

*okładka: Tajne komplety, rok szkolny 1942/43, klasa I Janiny Kacperskiej (4 od lewej).
fot. z arch. Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie.*

*Załączone zdjęcia pochodzą ze zbiorów Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie
i archiwum Związku Nauczycielstwa Polskiego.*

Nakład zrefundowany przez Okręg Mazowiecki Związku Nauczycielstwa Polskiego.

ŻYRARDÓW

**Muzeum Mazowsza Zachodniego
w Żyrardowie**

Żyrardów 2025 r.

„(...) niech żywi nie tracą nadziei
I przed narodem niosą oświaty kaganiec
A kiedy trzeba, na śmierć idą po kolei,
Jak kamienie, przez Boga rzucone na szaniec!”

Juliusz Słowacki

Historia Tajnego Nauczania w Polsce sięga czasów, kiedy Polska była jeszcze pod zaborami. Swoją organizacyjną siłę osiągnęła w czasie II wojny światowej, jako forma walki z okupantem o tożsamość narodową.

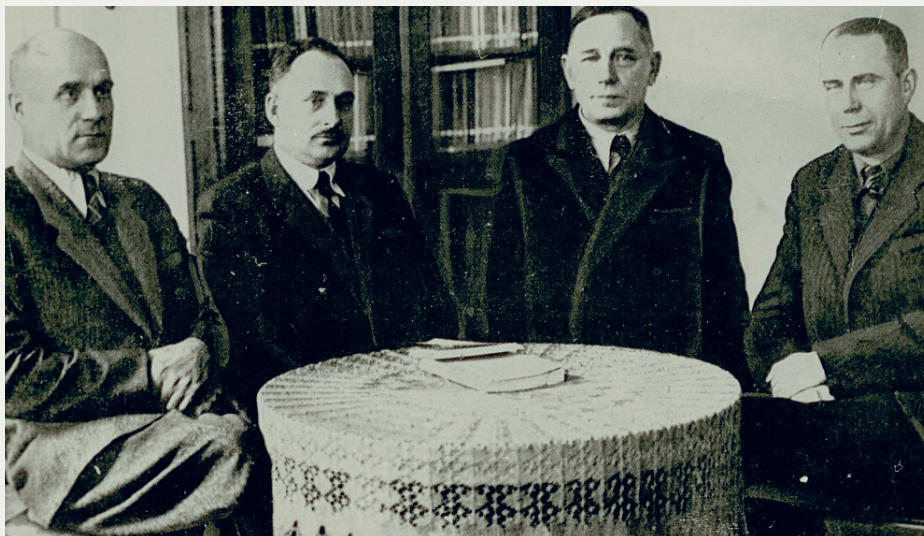
Napaść hitlerowskich Niemiec na Polskę 1 września 1939 r. zapoczątkowała II wojnę światową oraz trwającą sześć lat okupację Polski. Lata okupacji były okresem bohaterskiego oporu społeczeństwa polskiego wobec najeźdźców. Opór ten przejawiał się nie tylko w walce z bronią w ręku oraz konspiracji, ale również w prowadzeniu tajnej edukacji.

Nadrzędnym zadaniem podziemnej działalności edukacyjnej było przede wszystkim zachowanie w warunkach eksterminacji narodu, substancji narodowej oraz przekazanie polskiej kultury, języka, tożsamości i wiedzy, młodemu pokoleniu, które miało w przyszłości podjąć walkę z okupantem i uczestniczyć w odbudowie powojennej Polski.

Takie zadanie przypadło nauczycielom, którzy od pierwszych dni okupacji organizowali wraz z uczniami Tajne Nauczanie.

Państwo Podziemne powstało 27 września 1939 r., a Tajna Organizacja Nauczycielska (TON), będąca konspiracyjnym wcieleniem Związku Nauczycielstwa Polskiego, rozpoczęła swoją działalność 26 października 1939 r.

Tajna Organizacja Nauczycielska została utworzona z inicjatywy Zygmunta Nowickiego, prezesa Związku Nauczycielstwa Polskiego. Kierownictwo TONu, „Centralną Piątkę”, tworzyli: Zygmunt Nowicki, Czesław Wycech, Teofil Wojewski, Kazimierz Maj, Czesław Tułodziecki.

*Członkowie kierownictwa TON, którzy przeżyli wojnę: Kazimierz Maj, Czesław Wycech, Teofil Wojeński i Wacław Tułodziecki.
Brakuje Zygmunta Nowickiego, który zginął w 1944 r.
Archiwum ZNP.*

Hans Frank, szef niemieckiego Generalnego Gubernatorstwa, zarządził na początku listopada 1939 r. likwidację Związku Nauczycielstwa Polskiego, jako organizacji wrogiej wobec państwa niemieckiego. Struktury ZNP przeszły wówczas do działalności konspiracyjnej.

TON był niezwykle podziemną armią oświatową, która odegrała istotną rolę w walce o przetrwanie narodu. Rozwijające się Tajne Nauczanie było jednocześnie zapleczem zbrojnym ruchu oporu, a jego uczniowie i studenci byli często żołnierzami Sił Zbrojnych Polskiego Podziemia, w tym m.in.: batalionów harcerskich „Zośka” i „Parsol”, czy też terenowych oddziałów Armii Krajowej.

Polscy nauczyciele wierni słowom Jana Zamoyskiego: „Takie będą Rzeczypospolite, jakie ich młodzieży chowanie” stali się cichymi bohaterami czasów wojny, którzy słowem walczyli z okupantem o polskość, o tożsamość narodową, o ciągłość polskiej oświaty.

Walka przy pomocy słów było tak samo skuteczna jak walka zbrojna. Jednocześnie była podobnie niebezpieczna, gdyż uczestnicy Tajnego Nauczania narażali swoje życie lub byli skazywani na obóz koncentracyjny. Wszyscy począwszy od nauczycieli, uczniów i organizatorów, podobnie jak osoby udostępniające swój prywatny lokal na prowadzenie tajnych kompletów, wykazali się wielką odwagą i determinacją.

Według Heinricha Himmlera - szefa SS i Komisarza III Rzeszy do spraw Umacniania Niemieckości: polskie dzieci nie mogły mieć żadnej szkoły powyżej czwartej klasy szkoły powszechnej. Jedynym celem takiej szkoły miało być rachowanie najwyżej do 500, umiejętność napisania własnego nazwiska i imienia, oraz nauka posłuszeństwa wobec Niemców. Czytanie uznano za zbędne. Oficjalny program szkolny w Generalnym Gubernatorstwie od 1941 r. zawierał przepis, że po ukończeniu szkoły powszechnej polscy uczniowie mogli kontynuować naukę w szkołach zawodowych i rolniczych.

Na terenie Generalnego Gubernatorstwa pozostały jedynie szkoły powszechne i zawodowe ze znacznie okrojonym programem nauczania. Zakazano nauki języka polskiego, historii i geografii Polski. Zamykanie szkół średnich i wyższych rozpoczęło się w listopadzie 1939 r.

Niemieckie władze okupacyjne zarządziły wycofanie z programu nauczania historii, literatury polskiej i geografii na przełomie 1939/1940 r. Wiele zależało od lokalnych władz niemieckich i nie jest wykluczone, że w Żyrardowie zarządzenie takie wydano już w listopadzie 1939 r. Pismo o wycofaniu podręczników do wymienionych przedmiotów nosi datę 19 grudnia 1939 r. Oficjalne zarządzenie o zamknięciu szkół i uczelni ukazało się 15 listopada 1939 r.

Od czerwca 1940 r., kiedy było już wiadomo, że szkoły ogólnokształcące dla młodzieży polskiej nie zostaną otwarte i zlikwidowano działalność kuratoriów, zaczęły pojawiać się okólniki Tajnej Organizacji Nauczycielskiej i tajnych władz oświatowych oraz Komisji Oświatowej. Szkolnictwo żydowskie w tym czasie zostało zlikwidowane.

Dzięki odważnej postawie wielu żyrardowskich nauczycieli nie udało się Niemcom zniszczyć do końca żyrardowskiego szkolnictwa. Tworzące się w Żyrardowie Tajne Nauczanie było pierwszym przejawem czynnego oporu wobec okupanta. Pomimo groźących represji, łącznie z utratą życia, żyrardowscy nauczyciele stworzyli cały konspiracyjny system nauczania w oparciu o wytyczne podziemnych struktur Tajnej Organizacji Nauczycielskiej.

ŚWIADECTWO DOJRZAŁOŚCI
LICEUM OGÓLNOKSZTAŁCĄCEGO

Grudziński Andrzej

(nazwisko i imię)

urodzony dnia *16 maja* 1924 r.
w *Zyrardowie*, powiatu *łotyskiego*,
otrzymuje świadectwo dojrzałości liceum ogólnokształcącego, wydziału *matematyczno-fizyczn.*
na zasadzie uznanego przez Komisję Weryfikacyjną
przy K. O. S. *Warszawskiego*
zaświadczenia, stwierdzającego ukończenie nauki i zdanie
egzaminu w okresie tajnego nauczania (w 19⁴⁰/₄₁ r.)
z wynikiem ogólnym *bardzo dobrym*

Świadectwo niniejsze uprawnia do studiów w szkołach wyższych w myśl art. 52 ustawy z dnia 11 marca 1932 r., o ustroju szkolnictwa (Dz. U. R. P. Nr 38, poz. 389) oraz rozporządzeń, wydanych w związku z wykonaniem tego artykułu ustawy.

Zyrardów

dnia

11 czerwca
4 sierpnia

19⁴⁵ r.

Nr 1.

PRZEWODNICZĄCY
PAŃSTWOWEJ KOMISJI WERYFIKACYJNEJ

Świadectwo dojrzałości Andrzeja Grudzińskiego, I Komplet Tajnego Nauczania
w Miejskiej Szkole Handlowej w Żyrardowie.
fot. z Archiwum Państwowego w Warszawie oddział w Grodzisku Mazowieckim.

Budynek dawnego Gimnazjum Realnego,
a następnie Gimnazjum i Liceum im. Adama Skwarczyńskiego, lata 30. XX w.
fot. z arch. Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie.

W Żyrardowie w ostatnich miesiącach 1939 r. wielu nauczycieli podjęło się z własnej inicjatywy tajnego nauczania.

Z inicjatywy nauczycieli Gimnazjum i Liceum im. Adama Skwarczyńskiego w Żyrardowie otwarto Miejską Szkołę Handlową, co znacznie ułatwiło ujęcie rozproszonych dotychczas Kompletów w jeden system organizacyjny. Dyrektorem Szkoły Handlowej został Karol Wyroba, biolog z wykształcenia, który wcześniej już, od 1939 r., udzielał potajemnie nauczania we własnym mieszkaniu.

Dzięki staraniom Karola Wyroby i Joanny Froehlich udało się w 1940 r. uzyskać pozwolenie na otwarcie Miejskiej Szkoły Handlowej. Pod szyldem „Handlówki” prowadzono zajęcia na poziomie szkoły średniej ogólnokształcącej. Szkoła miała swoją siedzibę początkowo w budynku tzw. Krastynki przy ulicy 1-Maja, a następnie w szopie przy ulicy Teklinowskiej (obecnie ul. Ludwika Waryńskiego). W okresie od 1 września 1940 r. do 31 października 1943 r. dyrektorem Miejskiej Szkoły Handlowej był Karol Wyroba, natomiast w okresie od 1 lipca 1943 r. do 31 stycznia 1945 r. była nim Joanna Froehlich, dotychczasowa zastępczyni dyrektora Wyroby, nauczycielka języka polskiego po dodatkowych studiach z germanistyki.

*W tym budynku w latach 1940-1943 mieściła się Miejska Szkoła Handlowa w Żyrardowie.
fot. z arch. Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie.*

Tajne Nauczanie odbywało się zgodnie z przedwojennym programem szkoły średniej ogólnokształcącej. Przedwojenny program szkoły średniej realizowany był równoległe w Miejskiej Szkole Handlowej, na Kursach Przygotowawczych do Szkół Zawodowych oraz w Szkole Rzemieślniczo-Tkackiej. Wykładany był w prywatnych domach, mieszkaniach nauczycieli i uczniów. Szkoły te chroniły polską młodzież przed zesłaniem na przymusowe roboty do Niemiec. W Miejskiej Szkole Handlowej młodzież szkolna zdobywała wiedzę z klas 1 i 2, natomiast na Kursach Przygotowawczych realizowano materiał klas wyższych, oraz przygotowywano do egzaminu maturalnego.

Od 1 września 1940 r. rozpoczął działalność I Komplet Tajnego Nauczania w Żyrardowie, który przetrwał do 16 stycznia 1945 r. W Miejskiej Szkole Handlowej uczono i wykładano przedmioty przewidziane dla tego typu szkół, zaś na lekcjach Tajnego Nauczania uczono języka polskiego, historii, geografii, biologii i łaciny. Dyrektor Karol Wyroba nawiązał kontakt z Komisją Oświatową za pośrednictwem dr Teofila Wojciechowskiego.

Kuratorem konspiracyjnego szkolnictwa, któremu podlegało Tajne Nauczanie w Żyrardowie, został Bronisław Wiczorkiewicz, dyrektor Gimnazjum i Liceum w Milanówku. Funkcję łącznika z kuratorem pełniła Henryka Jaklicz.

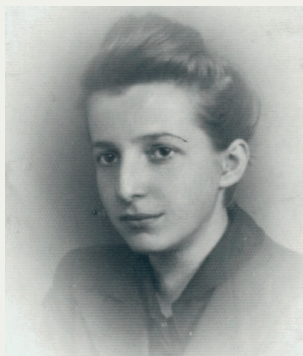

Grupa nauczycieli Tajnego Nauczania w Żyrardowie, okres okupacji niemieckiej.
Od lewej: Z. Dukielski, M. Sobański, K. Wyroba, J. Froehlich, I. Białecka, S. Naziębło.
fot. z arch. Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie.

Od 1 września 1942 r. rozpoczął działalność II Komplet Tajnego Nauczania. Jego inicjatorami byli: Józef Głębiński i Henryka Jaklicz. II Komplet działał do 16 stycznia 1945 r., a jego program obejmował końcowe klasy szkoły powszechnej i początkowe klasy szkoły średniej.

W dniu 11 czerwca 1945 r. zebrała się komisja weryfikacyjna zwołana przez Inspektora Szkolnego powiatu błońskiego dla zbadania przebiegu wyników pracy I i II Kompletu Tajnego Nauczania. Komisja weryfikacyjna pracowała w składzie: Dionizy Majewski, Henryka Jaklicz, Joanna Froehlich, Józef Głębiński, Adam Podgórski. Komisja stwierdziła, że egzaminy dojrzałości przeprowadzono zgodnie z przepisami z 1939 r. i wszyscy uczniowie objęci spisem uzyskali na tej podstawie świadectwo maturalne.

W latach 1940-1944 świadectwo dojrzałości uzyskało łącznie 40 absolwentów. Osoby wykładające na tajnych kompletach posiadały odpowiednie kwalifikacje. Lekcje odbywały się w grupach liczących od 2 do 18 osób. W działalności I Kompletu Tajnego Nauczania w latach 1940-1945 uczestniczyło 21 nauczycieli, zaś w II Komplecie w okresie 1942-1945, uczestniczyło 12 nauczycieli.

Maria Nietrzebka ps. Wysocka. Uczennica tajnych kompletów w Żyrardowie. Rozstrzelana przez Niemców 18 maja 1944 r. fot. z arch. prywatnego.

ŚWIADECTWO DOJRZAŁOŚCI
LICEUM OGÓLNOKSZTAŁCĄCEGO

Nietrzebka Maria
(nazwisko i imię)

urodzon(a) dnia 29 maja 1924 r.
w Żyrardowie, powiatu łomskiego
otrzymuje świadectwo dojrzałości liceum ogólnokształcącego, wydział humanistyczny
na zasadzie uznanego przez Komisję Weryfikacyjną przy K. O. S. Warszawskiego
zaświadczenia, stwierdzającego ukończenie nauki i zdanie egzaminu w okresie tajnego nauczania (w 1944/45 r.)
z wynikiem ogólnym dobrym

Świadectwo niniejsze uprawnia do studiów w szkołach wyższych w myśl art. 52 ustawy z dnia 11 marca 1932 r., o ustroju szkolnictwa (Dz. U. R. P. Nr 38, poz. 389) oraz rozporządzeń, wydanych w związku z wykonaniem tego artykułu ustawy.

Żyrardów, dnia 11 czerwca 1945 r.

Nr 6

PRZEWODNICZĄCY
PAŃSTWOWEJ KOMISJI WERYFIKACYJNEJ

CZŁONKOWIE
PAŃSTWOWEJ KOMISJI WERYFIKACYJNEJ

Dionizy Majewski
/Dionizy Majewski

płoczek

Świadectwo dojrzałości Marii Nietrzebki, I Komplet Tajnego Nauczania w Miejskiej Szkole Handlowej w Żyrardowie. fot. z Archiwum Państwowego w Warszawie oddział w Grodzisku Mazowieckim.

Tajne komplety, rok szkolny 1942/43, klasa III Ireny Kasperkiewicz (siedzi 3 od lewej).
fot. z arch. Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie.

Józef Głabiński, Joanna Froehlich, Czesław Przybyszewski.
fot. z arch. Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie.

W działalności I i II Tajnego Kompletu Nauczania brało udział wielu wybitnych żyrardowskich nauczycieli. Nauczyciele mimo grożących im represji, bez broni, mając jedynie za oręż słowo, podjęli się walki o kontynuowanie ciągłości polskiej edukacji. Wierząc, że Polska odzyska wolność i niepodległość, starali się przygotować młodzież do podjęcia życia w powojennej rzeczywistości.

I Komplet Tajnego Nauczania w Żyrardowie tworzyli następujący nauczyciele (w porządku alfabetycznym): Brożek Stefania, Chmielewska-Idzikowska Sabina, Dukielski Zygmunt, Dutkiewicz Jadwiga, Froehlich Joanna, Gajęcka Jadwiga, Golicki Janusz, Janiszewski Zenon, Jasiuk Andrzej, Kapętuś Michał, Kasperkiewicz-Tukaj Natalia, Kudling Stanisława, Leśniewska Zofia, Łopuszańska Wanda, Olejko Wiktoria, Paltynowicz Irena, Płaza Franciszek, Stankiewicz-Rusiecka Maria, Światłowska Stefania, Wachowicz Wacław, Wyroba Karol.

Nauczyciele wykładający w kompletach Tajnego Nauczania posiadali pełne kwalifikacje zawodowe. Posiedzenia Rad Pedagogicznych odbywały się dość często i dotyczyły działalności jawnej Szkoły Handlowej, Kursów Przygotowawczych oraz działania kompletów. Zebrania odbywały się początkowo w internacie handlówki, a potem na ulicy Teklinowskiej (obecnie ul. L. Waryńskiego).

Bardzo ważnym osiągnięciem I Kompletu było przeprowadzenie w warunkach okupacyjnych, z zachowaniem podziału na klasy matematyczno-fizyczne i humanistyczne, egzaminów maturalnych. Matury wojenne otrzymało 40 absolwentów Tajnego Nauczania. Zdawano egzaminy pisemne jak ustne w różnych miejscach. Jednym z takich miejsc był korytarz Handlówki przy ul. 1-Maj.

II komplet Tajnego Nauczania rozpoczął działanie 1 września 1942 r. Pracami zespołu kierował prof. Józef Głębiński i prof. Halina Jaklicz. Józef Głębiński przejął funkcję dyrektora od Czesława Przybyszewskiego, który pełnił obowiązki dyrektora Miejskiego Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego.

II Komplet Tajnego Nauczania stanowili następujący nauczyciele (w porządku alfabetycznym): Głębińska Aleksandra, Głębiński Józef, Jaklicz Henryka, Kacperska Janina, Karniewski Stefan, Kasperkiewicz Irena, Lewak Adam, Pomaska Maria, Przybyszewski Czesław, Rykowska Maria, Studentkowska Waleria.

Tajne komplety, rok szkolny 1944/45, klasa II Jąminy Kacperskiej (siedzi 3 od lewej).
fot. z arch. Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie.

Hanna Pomaska, Mikołaj Szajnowski, Natalia Kacperkiewicz-Tukaj.
fot. z arch. Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie.

Ważną grupą nauczycieli, którzy już pod koniec 1939 r. rozpoczęli konspiracyjną naukę Tajnego Nauczania stanowili nauczyciele żyrardowskich szkół powszechnych. W formie niezorganizowanej, często w sposób spontaniczny, tworzyli zespoły uczniów wbrew zaleceniom władz okupacyjnych. Taką działalnością zajmowali się przez prawie cały okres wojny.

Prywatna Szkoła Tajnego Nauczania Marii Dobkowej, 1941 r.

16 stycznia 1945 r. zakończyła się niemiecka okupacja Żyrardowa. Wówczas w budynku przedwojennego Gimnazjum i Liceum urządzono sztab zarządzający miastem, który dwa dni później zastąpiła Miejska Rada Narodowa. Kierownictwo obu kompletów Tajnego Nauczania otrzymało polecenie połączenia się i zajęcia budynku szkoły przy ul. Henryka Sienkiewicza.

23 stycznia 1945 r. w budynku Miejskiej Szkoły Handlowej przy ul. Kościelnej odbyło się zebranie nauczycieli uczących w warunkach konspiracji. Podjęto decyzję o połączeniu gimnazjum i liceum w jedną szkołę pod kierownictwem Józefa Głabińskiego, jako dyrektora oraz Joanny Froehlich, jako zastępczyni i generalnej wychowawczyni.

Patriotyczne postawy wielu żyrardowskich nauczycieli w okresie II wojny światowej oraz ich walka o ciągłość polskiej oświaty, zasługują na uznanie i pamięć kolejnych pokoleń. Walka bez użycia broni o tożsamość narodową jaką podjęli polscy nauczyciele, była fenomenem w całej Europie okresu II wojny światowej.

Z wielkim poświęceniem oraz oddaniem nauczali i wychowywali przez wiele lat kolejne pokolenia żyrardowskiej młodzieży. Wśród mieszkańców Żyrardowa, Ci dzielni i odważni nauczyciele, cieszyli się wielkim szacunkiem. Pozostaną w naszej pamięci.

*„A kiedy dzieło i twórca przeminie, ziarno rzucone wszędzie kiedyś w czynie”
Adam Asnyk, „Do młodzieży”*

